

# Ét kort a i dansk: en mere abstrakt analyse

Kommentar til Lars Brinks artikel

»Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a«

Lars Brink bringer i forrige nummer af bladet en række eksempler på ordpar og ytringer der kun er forskellige ved deres korte a-lyd, f.eks. *hva' / var*; *Anners / Anders*; *ska' fælden op / skaf Ellen op*. Det første ord i hvert par har hvad LB kalder Hansen-a, det andet har Larsen-a. LB konkluderer – på baggrund af disse og andre eksempler – at der er to korte a-fonemer i dansk. Han gør det med begrundelsen at »... langt de fleste strukturalister (fonemsystemanalytikere) sagde dengang som nu: »En gang et fonem, altid et fonem«. (Det betyder, at blot to forskellige lyde under noget vilkår overhovedet kan adskille betydninger, er de to lyde forskellige fonemer.)

Dette synspunkt og dets strenge konsekvens (at dansk har to korte a-fonemer) er imidlertid blot ét blandt flere mulige, og det har konsekvenser for den samlede systematiske beskrivelse af talt dansk, der efter min mening ikke er heldige. – At kalde a-lyden i *tak*, *tang* osv. for Larsen-a er iøvrigt lidt misvisende, eftersom a-lyden i *Larsen* er lang, ikke kort, så jeg kalder i det følgende vokallydene i f.eks. *hva'* og *var* for hhv. katte-a og kappe-a.

Jeg holder mig til kernen i problemstillingen og undlader at inddrage en række forhold der måtte med, hvis fremstillingen skulle være udtømmende. F.eks. berører LB ikke de lange a-lyde, og jeg gør det følgelig heller ikke. Jeg følger desuden ret tæt rækkefølgen af LBs eksempler, og mit indlæg læses bedst i forlængelse af Lars Brinks.

## Sprogformen

Det siges ikke eksplicit, men jeg går ud fra at LB behandler den samme sprogvariant som i Den Store Danske Udtaleordbog, dvs. hovedformen i H-københavnsk rigsmål som det tales af personer født ca. 1930. – Der er en del klare forskelle på denne – efterhånden – ældre og den unge generations sprog, men for netop det spørgsmål der er til behandling her: de korte a-lydes sproglige status, er det ikke afgørende, hvilken af netop de to generationers udtale der beskrives.

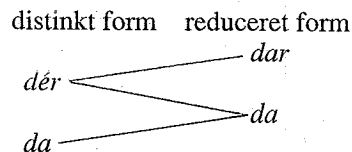
## Eksemplerne

Nogle af LBs eksempler er regulære såkaldte kommutationspar el. minimale par, ordpar der alene adskiller sig ved én enkelt lydforskel som giver betydningsforskel, således *hva' - var*; *ka' - kar*.

*dar*, *har*, *jar*

Formerne *dar* (for *dér*), *har* (for *hér*), *jar* (for *jeg*), (og *ha* for *Hr.*) er – eller kommer af – trykløse, mindre distinkte udtaler af ord som i tydelig udtale ender på vokaliseret r eller på j. – I øvrigt kan den reducerede gengivelse af *dér*, *hér*, *jeg* også lyde: *da*, *ha*, *ja*. Med andre ord, formerne *dar/da*; *har/ha*; *jar/ja* er parvis lige gode svækkede repræsentanter for *dér*, *hér*, *jeg*. På den ene side kan kappe-a og katte-a således forårsage betydningsforskel, jf. *dar* over for tidsadverbialt *da*. På den anden side kan de to a-lyde frit byttes ud med hinanden, uden at det giver betydningsforskel, jf. *dar/da* som reducerede former af *dér*. –

Der er intet usædvanligt ved at former der er forskellige i distinkt udtale, kan falde sammen i mindre tydelig udtale, som når distinkt *dér* og *da* falder sammen i reduceret *da*; men samtidig har *dér* to reducerede former, *dar* og *da*:



Den reducerede form *dar* er entydigt forbundet med den distinkte form *dér*, men den reducerede form *da* kan hidrøre fra såvel distinkt *dér* som distinkt *da*. Når der således ikke er en-til-en-korrespondens mellem de distinkte og de reducerede former, er det ikke ligegyldigt om man baserer sin analyse på det ene eller det andet sæt former (eller vilkårligt på dem begge). Den enkleste beskrivelse fås almindeligvis ved at man foretager analysen på distinkte former, og dernæst gøre rede for de ændringer (reduktioner) der foretages i mindre distinkt udtale.

*Anners/Anders*

LB gør klart opmærksom på at kontrasten *Anners/Anders* kun kan komme i stand, fordi der er en lille gruppe på fem ord (og deres evt. afledninger), som ikke følger reglen om at den korte a-lyd er et katte-a foran konsonanter der dannes med tungespidsen. Det er en vigtig betragtning. Givet at sproget – også udtalen – er i konstant forandring, og at forandringerne ikke sker i store samtidige spring, må man vente at der altid vil være dele af ordstoffet der unddrager sig iøvrigt veletablerede regelmæssigheder. Således her. Dét påtvinger ikke nødvendigvis en fonemanalyse der giver kappe-a fonemstatus. Men *aldrig*,

*andre*, *anderledes*, *Anders(en)*, *vandre* skal markeres som undtagelser fra reglen om udtalen af kort a.

*Ska' fælden op/skaf Ellen op*

Til LBs konstruktioner *ska' fælden op* over for *skaf Ellen op* er at sige, at den betydningsadskillende kontrast mellem katte-a og kappe-a naturligvis udebliver, når ordene i disse fraser siges isoleret, hver for sig; i så fald følger vokalerne a-reglen: katte-a i åben stavelse, *ska'*, og kappe-a foran læbelyden, *skaf*. Det er en væsentlig pointe: udtrykkene **kan** bruges, som LB gør, til at demonstrere en umiddelbar kontrast mellem de to a-lyde. Men man kan også bruge dem videre, nemlig til at argumentere for at fonemanalyse skal foregå inden for enkeltord, ikke i længere udtryk: regelmæssigheden i udtalen af de korte a-lyde gælder nemlig inden for ordets grænser, ikke hen over ordgrænser. Den tilsyneladende kontrast mellem to a-lyde er ved nærmere analyse en forskel i ordgrænsens placering i forhold til f'et.

*Back, snack, rapper, lag*

De engelske låneord, LB omtaler: *back*, *snack*, *rapper*, *lag*, og andre som *hacker*, *camp*, (*big*) *bang*, rejser flere spørgsmål. – I den udtalenorm der er beskrivelsens genstand, har den lange a-lyd i f.eks. *mase* ikke helt samme kvalitet som den korte a-lyd i *masse*. Den lange a-lyd er snævrere eller 'fladere'. Kontrasten mellem *mase* og *masse* signaleres således i to dimensioner: ved vokalerne forskellige længde, og ved deres lidt forskellige klang. (I *yngre* udtalenormer er forskellen i kvalitet ved at forsvinde: det korte a er hos de fleste lige så snævert eller 'fladt' som det lange a. Så *mase* og *masse* er hos de yngste kun forskellige ved vokalens



længde.) – Hvad jeg herefter siger fortjener at blive undersøgt. Men i mangel af egentlige data kommer det følgende til at stå for mine høreindtryks regning:

Når *snack* m.fl. udtales efter engelsk forbillede (og således forskelligt fra det tilsvarende danske ord *snak*), har ordene ikke ubetinget katte-a, som LB synes at mene. De kan også (og måske fortrinsvis?) udtales med den snævrere a-lyd fra *mase*, uanset om vokalen udtales kort (hvad den måske overvejende gør i *back*, *snack*, *rapper*, *hacker*) eller lang (hvad den snarest gør i *lag*, *camp*, *bang*).

(1) Med langtydende *mase-a* er forskellen mellem de engelske låns udtale og de tilsvarende danske ord et spørgsmål om langt (og snævrere) a eller kort (og mindre snævert katte-) a. Den kontrast er ikke ny, jf. *mase*, *masse*; *vane*, *vande* og mængder af tilsvarende ordpar, og den giver ikke anledning til at drøfte hvor mange korte a-fonemer dansk nu har.

(2) Med korttydende *mase-a* giver de engelske ord anledning til en umiddelbar kontrast til de tilsvarende danske ord med kappe-a, *bak!*, *snak*, *hakker*, *kamp*, *bang!* (Det vil også være tilfældet hos de unge der slet ikke har katte-a i deres udtale, jf. ovenfor). Og (3) ligeledes hvis ordene udtales med katte-a.

På dette sted kan man imidlertid overveje om det virkelig er rimeligt at give disse, trods alt ret få, kontrasterende ordpar status som regelrette kommutationspar, eller minimale par, i analysen af dansk, særligt når man tager variabiliteten i udtalen af de engelske lån i betragtning. Så længe mangfoldigheden i udtalen består, og så længe sprogbrugene er klart bevidste om at disse ord er af engelsk oprindelse kan man hævde, at – frem for at give ophav til en ny fonemforskel i dansk – den afvigende a-

udtale (med kort *mase-a* eller med katte-a) er et eksplicit signal om ordenes ikke-danske karakter. Ligesom r-lyden i det engelsk lån *rapper*, w-lyden i *week-end*, *whopper*, forekomsten af sh-lyden i ordudlyd i *hash*, *Bush*, den stødløse vokal i *team*, og den lange vokal i (*big*) *bang*, *camp*, *band* giver disse ord fremmed karakter. Låneordene behøver ikke have konsekvenser for analysen af dansk: der kan redegøres for lydstoffet i låneord i et særligt kapitel i beskrivelsen.

### Hvornår bliver låneord danske?

Det spørgsmål der herefter må stilles, er naturligvis hvad der skal til før låneord bliver danske, og hvornår dansk fonetik og fonologi bliver beriget med nyt lydstof og nye kontraster, sådan at hvad der har været fremmede lyde får status af fonemer i dansk. Jeg kender ikke svaret. Jeg ved ikke hvilke kriterier man skal bruge: hvor mange kontraster for en given lydforskel skal man kunne opstille? Hvilken status har kontrasterne i sprogbrugernes bevidsthed? Hvor længe skal kontrasterne have eksisteret? Er den oprindelige lånestatus blevet utydelig for sprogbrugene? – Kan vi f.eks. regne med at w-lyden i forlyd er så indarbejdet, og er så mange sprogbrugere ubevidste om at lyden i den stilling oprindeligt kom fra engelsk, at vi må sige at dens status som selvstændig størrelse i lydinventaret har psykologisk realitet for danskere? (Det kan den godt have selvom der ikke kan findes egentlige minimale par men kun ord hvor w og v optræder i analoge omgivelser, som *whopper* over for *hvorfor*. Ægte minimale par er ikke en nødvendighed for at påvise fonemforskel. – heller i den strukturalisme LB henviser til.) Hvor mange danskere skal det gælde? – Et spørgsmål der rejser sig i naturlig for-

længelse her er, om man overhovedet kan lave fonemanalyse for mere end én dansker ad gangen? Det kan man strengt taget ikke, og det gør man selvfølgelig alligevel. Der er trods alt en fællesnævner for det større sprogsamfund af f.eks. yngre københavnske rigsmålstalende. Jeg mener at den fællesnævner bliver mere entydig hvis man lader låneordstoffet behandle særskilt.

For en ordens skyld gør jeg opmærksom på, at ovenstående ikke må tolkes sådan, at det er umuligt at tilføje nye lydlige kontraster i dansk, at fonemsystemet er en fast og uforanderlig størrelse. Det er ikke tilfældet. y og ø har således ikke altid haft fonemstatus, men har været varianter af u og o under bestemte betingelser. Da de faktorer der styrede forekomsten af y og ø forsvandt, fik vokalerne status af selvstændige fonemer.

### Fremmede navne

Udtalen af fremmede (sted-)navne efter fremmedsprogets udtaleregler skal (heller) ikke nødvendigvis have konsekvenser for analysen af dansk, bl.a. fordi langt fra alle medlemmer af sprogsamfundet udtales sådanne navne på samme (fremmede) måde. På det tidligere Institut for Fonetik havde vi i 70'erne en japansk gæstestudent, Hideo Mase, hvis efternavn mange bestræbte sig på at udtale med kappe-a, fordi sådan lød det, når han selv sagde sit navn. Herved skulle ifølge LB opstå en kontrast til det danske ord *masse*. Men andre på instituttet udtalte efternavnet enten med langt a, som i *mase*, eller med kort katte-a, som i *masse*. På en café på Østerbro serveres *caffé latte*, som servitørerne udtaler efter italiensk mønster, altså med kappe-a i *latte*. Derved har de skabt ~~helt~~ en kontrast til *ladte*. Det er dog langt fra alle deres kunder der er

med på noderne, men udtaler *latte* med katte-a.

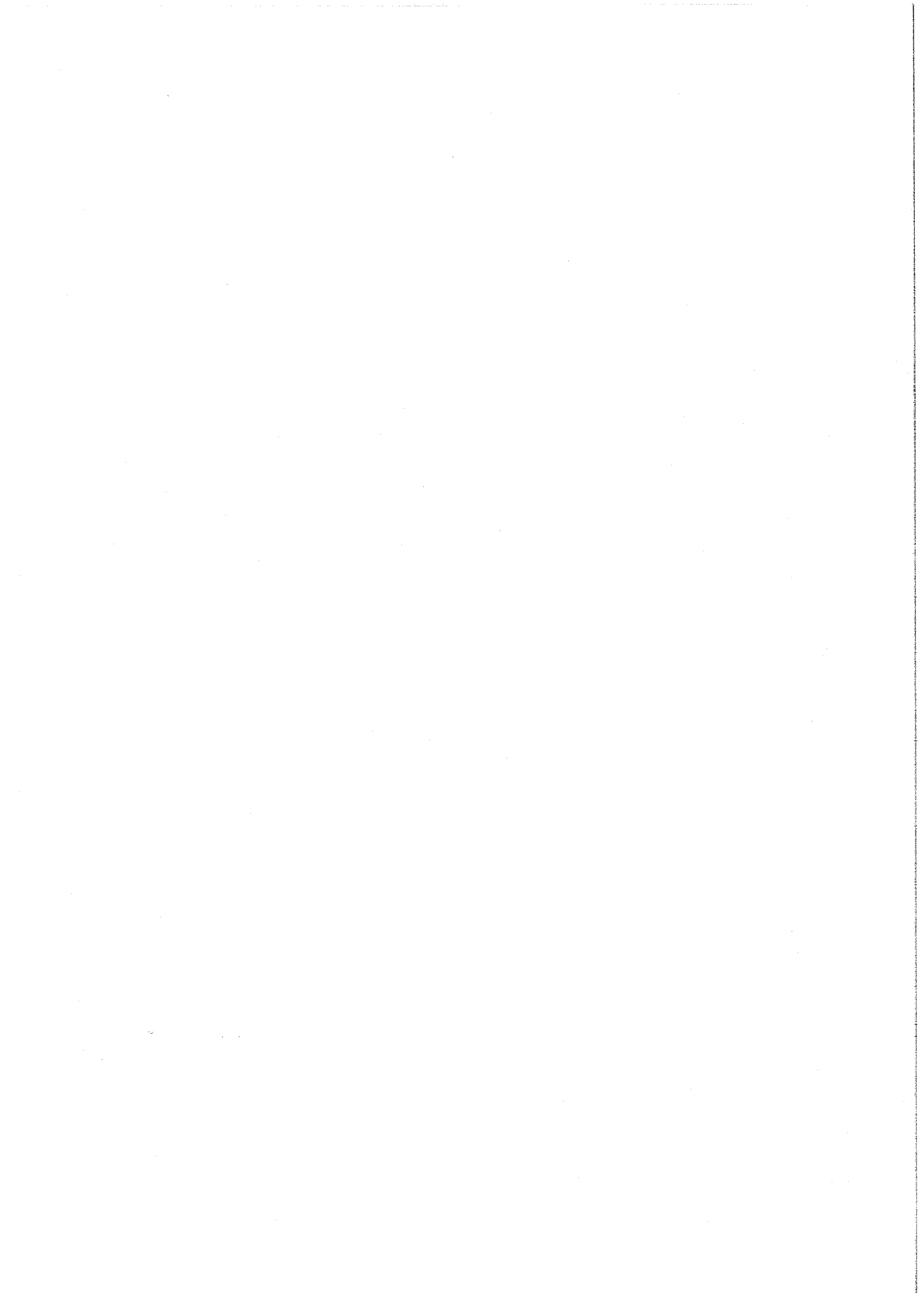
Konklusionen på gennemgangen af eksemplerne er, at jeg mener det kun er i ordene *var*, *par*, *kar* over for *ja*, *da*, *ka*, *hva*' man konstaterer en regulær kontrast mellem kappe-a og katte-a, dvs. en kontrast som ikke skyldes hverken undertagelser, fremmedartethed eller reducerede former.

### Strukturalistisk over for morfologisk baseret analyse

Jeg vil gerne understrege, at jeg ikke fratager de korte danske a-lyde selvstændig status i de talendes og hørendes bevidsthed som selvstændige lydførestillinger. Men dét gør dem ikke **nødvendigvis** til fonemer, til selvstændige enheder i den mere abstrakte analyse som etablerer konstansen bag udtalevariationen, hvadenten denne variation er betinget af de lydlige omgivelser eller andre faktorer, såsom den talendes stilling, alder, geografiske tilhørsforhold osv.

Fonologisk analyse kan foregå efter i hovedtrækkene to forskellige principper. Enten et strukturalistisk, på basis af de umiddelbare overfladekontraster, som LB gør det, eller på morfologisk grundlag, dvs. med inddragelse af de vekslinger i udtalen som bøjning og afledning fører med sig, ofte med det resultat at fonemerne bliver mere abstrakte, fjerner sig mere fra udtalen.

Forskellige præmisser for analysen giver forskellige foneminventarer og forskellige regler. Analysen baseret på overfladekontraster giver et større inventar og færre udtaleregler, mens den morfologisk baserede analyse giver et mindre inventar og kræver flere regler. Det er min overbevisning at den ikke desto mindre har større psykologisk re-



alitet, den stemmer bedre med sprogbrugernes (bevidste eller ubevidste) viden om deres sprog. Den korresponderer delvis med den historiske udvikling. Desuden ligger resultatet af den morfologisk baserede analyse betydeligt nærmere skriftbilledet, hvad der selvfølgelig har historiske årsager, og hvad der meget sandsynligt også er medvirkende til at gøre den til en psykologisk realitet.

Den strukturalistiske analyse har en lang tradition i dansk fonologi, og den er den fremherskende inden for dansk dialektologi. Den var den dominerende fonologiske teori, også internationalt, indtil begyndelsen af 1960'erne, da Noam Chomsky skabte den generative fonologi. I Amerika forbindes strukturalismen særligt med Leonard Bloomfield (Bloomfield-skolen), i Europa især med Nikolaj Trubetzkoy og Roman Jakobson (Prag-fonologerne). Den amerikanske strukturalisme var stærkt præget af behaviorismen. Den hvilede på næsten automatiske analyseprocedurer, som skulle kunne gennemføres uden noget indgående kendskab til sproget, og (bl.a.) derfor kan bøjnings- og afledningsformer ikke være bestemte for den fonologiske analyse. Den europæiske strukturalisme havde ikke helt samme synspunkter, og heller ikke helt samme mål. Her stod opstillingen af fonemer i regelmæssige systemer på grundlag af deres fonetiske egenskaber i centrum. Begge skoler var ganske vist fokuseret på strukturer, amerikanerne på de kombinationsmuligheder fonemerne havde i stavelser og ord (syntagmerne), europæerne på de kontraster fonemerne indgik i (paradigmerne) og de systemer fonemerne dannede. Begge former for strukturalisme adskiller sig fra generativ fonologi og endnu senere udviklinger i fonologisk teori, som er mere optaget af de proces-

ser fonemerne deltager i, dvs. især de regler der kan udtrages om udtalevekslinger i bøjning og afledning.

LBs henvisning til »langt de fleste strukturalister ... dengang som nu,« der lader lydkontraster af en hvilken som helst art og under alle betingelser etablere sprogets fonemsystem, er således lidt misvisende: Amerikanerne ville ganske vist hævde princippet »En gang et fonem, altid et fonem«. Men europæerne havde et mere nuanceret syn på fonembegrebet og -analysen. Og det har nutidens fonologer sandelig også, med det memento at kun få, i hvert fald i internationale kredse, overhovedet ville kalde sig strukturalister i dag.

### Morfologisk baseret analyse af *var, par, kar*

Hvis man ikke af principielle grunde afskærer sig fra at se på bøjede og afledte former af de ord man har under behandling, er det ikke svært at argumentere for, at bag udtalen med udlydende kappe-a i *var, par, kar* skjuler der sig et r. Argumentationen går som følger: Verber i præsens ender på r. Det hedder f.eks. *ser, gør* af infinitiverne *se, gø*. Det er ukontroversielt at identificere den finale halvokal med forlyds r: de to har artikulatoriske træk fælles, og de er i komplementær distribution. (D.v.s. at hvor den ene lyd optræder kan den anden aldrig findes og vice versa. De kan derfor ikke adskille ordbetydninger, eftersom der ikke kan dannes minimale par af dem.) Når infinitiv og præsens *si, sier; se, ser; sy, syr; klø, klør; du, dur; sno, snor* adskiller sig ved fravær hhv. tilstedeværelse af et finalt r, er det sandsynligt at det samme gælder *ha', har;* dvs. *har* ender på r ~~også i udtalen~~. Som hjælpeverbum er *har* ubetonet men må stadig ende på r, eftersom verber ikke taber deres præsens-r af at blive tryk-

løse. – Antagelig fordi den ubetonede form af verbet *har* – uden stød og længde – er så almindelig, kan den samme form optræde med emfase, f.eks. i *jamen det "har da været forsøgt*, og så er formen et perfekt rim til *par, kar*. *Var* er datid af et verbum som i imperativ hedder *vær!* og ender på halvokalkisk r. Det er rimeligt at antage at også *var* indeholder et r til sidst. Hvis *har* og *var* ender på r, kan man ved analogi tillade sig at regne med, at *par, kar* også gør det. Udtalereglen siger da, at a udtales som kappe-a foran r; r udtales vokaliseret og smelter sammen med dette foranstående kappe-a. I ordudlyd giver det ikke erstatningsforlængelse af vokalen (hvad det gør i andre stillinger, jf. f.eks. *park, mark*). – Den ubetonede stavelse i *solar* og tilsvarende, som f.eks. *nektar*, viser sig at afstedkomme konsonantisk r-udtale ved afledning, jf. *solarisk, nektarin*. Det giver grund til at regne med at også disse vokaler er produkter af en sammensmeltning af a+r.

### Begrænsninger ved en strukturalistisk analyse

Der er særligt to ulemper ved en fonemanalyse på LBs præmisser. Man må acceptere, at de to a-fonemer hver især får en meget skæv – og omtrent fuldstændig komplementær – forekomst: det korte kappe-a-fonem vil overvejende kun forekomme foran læbelyde og bagtungegyde, mens det korte katte-a-fonem kun vil forekomme i åben stavelse og foran tungespidslyde. Andre vokalfonemer er ikke tilsvarende begrænsede i deres forekomst. – For det andet gælder det (derfor) at fonemforskellen ikke virker betydningsadskillende i langt, langt den største del af ordforrådet. *tak, tang, tam, tap, taffel* ændrer ikke betydning (og bliver ikke ukendelige) af at blive udtalt med katte-a, og omvendt

ændrer *kat, kasse, Gad, kan, kald, da* ikke betydning (og bliver ikke ukendelige) af at blive udtalt med kappe-a.

Disse nakkedele ved et strengt gennemført amerikansk strukturalistisk analyseprincip for beskrivelsen af det danske lydssystem er efter min mening større end den fordel der kan være ved mekanisk at gennemføre fonemanalysen på basis af umiddelbare kontraster uden skelen til morfologien. Når amerikanerne praktiserede den analyse, var det delvis tvunget af omstændighederne: de stod over for en kæmpemæssig opgave med at beskrive de mange hastigt uddøende indianske sprog. Det ville ikke være muligt at lære at beherske alle disse sprog til den grad af fuldkommenhed, der kræves for at inddrage de lydlige vekslinger ved bøjning og afledning i fonemanalysen. Den situation har ingen parallel for os i beskrivelsen af dansk, og det er min overbevisning at den fonemanalyse der også tager morfologiske hensyn, har mere for sig, hvis målet er at analysen skal afspejle en psykologisk realitet for sprogbrugere.

Nina Grønnum, f. 1945  
lektor  
ved Institut for Almen og Anvendt  
Sprogvidenskab  
Københavns Universitet